

КОНСОЛІДАЦІЙНО-ДЕКОНСОЛІДАЦІЙНА ПОЛІРИТМІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІЄТВОРЕННЯ

Здійснено ретроспективний аналіз та систематизовано консолідаційно-конфронтаційні параметри національно-державного розвитку України, зокрема виокремлено комплекс чинників (чинники соціальної поляризації, чинники деструктивної / негативної консолідації), що перешкоджають загальнонаціональному єднанню та примиренню українського соціуму в умовах нової соціальної реальності. Консолідаційно-деконсолідаційні параметри структуровано відносно кількох залежних систем координат, а саме через: темпоральні координати, що уособлюють кризові цикли національно-державного розвитку України; системні координати, уособлені кризою основних сфер соціальної системи (політико-правової, економічної, соціальної, духовної); структурні координати, полюси якої складають криза інституцій (деформація та розпад); криза інтересів (зіткнення та боротьба); криза цінностей (конфлікт та нівелювання), криза ідентичностей (поляризація та розмивання); психо-соціокультурні координати, що дозволяє розглядати проблему як за домінуючим типом соціальних переживань, так і за формами соціально-психологічного мислення. Встановлено, що у заданих координатах консолідаційно-конфронтаційні параметри національно-державного розвитку України відтворюють складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектоніку соціетальної кризи в Україні, де кожне явище (її структурний компонент) можна розглядати і як причину і як наслідок деконсолідаційних та конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Ключові слова: національна консолідація, деконсолідація, націєтворення, національне самовизначення, національна ідея, війна

The consolidative and deconsolidative polyrhythmia of Ukrainian Nation-Building

A retrospective analysis and systematization of the consolidation-confrontational parameters of national-state hood of Ukraine are carried out, in particular the complex of factors (factors of social polarization, factors of destructive / negative consolidation), which hinder the national unity and reconciliation of the Ukrainian society in the conditions of a new social reality, are singled out. Consolidation-deconsolidation parameters are structured relative to several dependent coordinate systems, namely: the temporal coordinates, representing the crisis cycles of national-state development of Ukraine; the system coordinates, embodied in the crisis of the main spheres of the social system (political, legal, economic, social, spiritual); the structural coordinates, the poles of which consist of a crisis of institutions (deformation and decay); crisis of interests (collision and struggle); crisis of values (conflict and leveling), crisis of identities (polarization and erosion); the psycho-sociocultural coordinates, which allows me to consider the problem both as a dominant type of social experiences, and as forms of social and psychological thinking. I argue that in the given coordinates, the consolidation-confrontational parameters of the national-state hood of Ukraine reproduce the complex (multifactorial), contradictory (multi-vector) and dynamic architectonics of the societal crisis in Ukraine, where each phenomenon (its structural component) can be considered both as a cause and as a consequence of deconsolidation and conflict-confrontational tendencies of national-state development of Ukraine.

Key words: national consolidation, deconsolidation, nationhood, national self-determination, national idea, war.

Постановка проблеми. Справжня трагедія українського народу – в невмінні і небажанні об’єднатися [24]. Нажаль цей невтішний, але цілком справедливий вердикт можна віднести й на рахунок майже тридцятирічного поступу українського націє- та державотворення, що всі роки характеризувався істотним переважанням процесів диференціації над процесами соціальної та політичної інтеграції, домінуванням деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними, розбалансованістю ціннісно-нормативної системи та амбівалентністю масової свідомості тощо. В цілому така ситуація була характерна для більшості країн пострадянського простору, що наприкінці ХХ ст. зазнали масштабні дезінтеграційні процеси, спонукані крахом єдиної ідеології, самої держави і сформованих суспільних інститутів. Однак суперечливість перебігу націє- та державотворчих процесів в Україні, будучи виразним уявленням й наслідком названої тенденції, дало серйозний привід для сумнівів і песимістичних прогнозів щодо перспективи розбудови українського національного проекту [див., напр.: 8]. Наразі проблема національної консолідації та мінімізації конфліктно-конфронтаційних проявів в українському суспільстві набула ще більш драматичного забарвлення – у порядок денний закладено питання національного єднання та примирення в умовах зовнішньої агресії Росії проти України, анексії Криму та війни на Сході країни. Стан гібридної війни, в якому нині перебуває Україна, нині актуалізує як конфронтаційні, так і консолідаційні процеси.

Аналіз останніх публікацій та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Класичні теорії нації та націогенези представляють процеси національної інтеграції та консолідації фундаментом формування модерних націй, незалежно чи постали вони внаслідок природного розвитку, чи свідомо формувалися елітами – інтелектуалами та політиками. Тут відразу можна

зауважити, що описані у цих теоріях способи утворення націй характерні для конкретного етапу соціально-історичної епохи та є продуктом певної цивілізаційної, географічної та політичної реальності, тоді як сучасна доба, обтяжена війнами та конфліктами, збільшенням внутрішніх ускладнень та неоднорідністю, взагалі кинула виклик самому існуванню націй, а відтак і традиційним чинникам національного єднання. Що на це можна заперечити? Мабуть те, що хоч націєтворчий процес і має різновекторну й далеку від значущих збігів історичну логіку, все ж таки незалежно від часу національна консолідація в широкому розумінні визначає якість державності та конкурентоспроможність нації, а відтак залишається важливим і актуальним для більшості сучасних держав. З тією різницею, що на зміну уявленням про світ, що складається з культурно-уніфікованих і ціннісно-гомогенних націй приходить ідея «управління різноманітністю / відмінностями» всередині соціально-політичних спільнот.

Для нашої наукової розвідки важливо наголосити на тому, що, по-перше, процеси національної консолідації (згуртування) та національного розмежування завжди супроводжували і супроводжують розвиток сучасних націй. Ці процеси хоч і є суперечливими, але взаємопов'язані та взаємозалежні [5, с. 87]. По-друге, у суспільствах перехідного типу (до яких належить й Україна) проблема консолідації набуває важливе значення через те, що сам процес трансформації так чи інакше зумовлює зіткнення принаймні двох систем цінностей – отриманої від попереднього соціуму, з одного боку, та нових стратегічних орієнтирів і пріоритетів подальшого розвитку – з іншого [19, с.101]. По-третє, консолідація суспільства може бути не тільки загальнонаціональною, але й ситуативною. Ситуативні консолідації є найбільш розповсюдженим та ефективним засобом зосередження колективної енергії на реальній чи надуманій проблемі [19, с.101-102]. Якраз те,

що консолідація може бути ситуативним феноменом різного походження, спрямування й тривалості, власне, й пояснює, чому процеси національного згуртування та національного розмежування найвразливіші й найчутливіші до впливів як внутрішніх, так і зовнішніх політичних сил.

Національна консолідація – багатоаспектний і багаторівневий феномен, що вимагає багатогранного бачення. **Мета** дослідження, результати якого представлено у пропонованій статті: проаналізувати та систематизувати консолідаційні та деконсолідаційні параметри національно-державного розвитку в умовах суспільно-трансформаційних змін. І оскільки говоритиме про діалектику консолідаційності та конфронтаційності націє- та державотворчих процесів потрібно враховувати поліаспектність, багатовимірність і поліфункціональність цього явища, його залежність від ситуаційних і середовищних чинників, а також системно-структурні та інші зв'язки, обумовлені соціальним, політичним, економічним, культурним, а також психологічним контекстом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін національної консолідації належить до ряду так званих парасолькових понять, що являють собою складну багатогранну композицію (подібно терміну національна ідентичність або національне самовизначення), в якому поєднуються значення об'єктивної інтеграції різних структурних елементів соціальної системи та суб'єктивна солідарність людей, які взаємодіють в своїй буденній життєдіяльності. В теорії соціальної консолідації це поняття (від лат. *Consolido* – зміцнювати, підтримувати) використовується для позначення процесу об'єднання, згуртування соціальної спільноти, зміцнення взаємодії індивідів, інтеграції груп, що складають суспільство, а також дій, спрямованих на підтримку даного процесу [16, с.20].

Більшість сучасних дослідників погоджуються з тим, що для трансформаційних суспільств, які зазнають масштабних й кардинальних системних змін, що не можуть пройти безслідно для колективної самосвідомості, особливо важливо культивувати чинники, що його об'єднують, конституують як єдине ціле. Однак, у питанні способів досягнення національної консолідації між ними виникають суттєві розбіжності. Одні вважають, що національна консолідація проявляється у внутрішній єдності нації і народу на основі спільних національних інтересів, цінностей та історичного минулого, і наполягають на необхідності продумування, прояснення і узгодження загальної системи цілей, цінностей, ідеалів, концепції, яка працювала б на об'єднання нації [10]. Інші дотримуються більш прагматичних поглядів й виступають з критикою будь-яких унітаристських рецептів, порад згуртуватися і зімкнути ряди, вважаючи, що для національної консолідації цілком достатньо вираженого почуття приналежності до політичної спільноти, відповідальності за її долю, що, відповідно, повинно ґрунтуватися на засадах соціальної справедливості, рівності перед законом, захисту прав і свобод людини [9].

Поляризація наукових поглядів стосовно засад національної консолідації, мабуть, бере свій початок ще з часів протиставлення двох магістральних стратегій творення нації – як процесу або культурного, або громадянського, яке було концептуально подолано за допомогою теоретичної моделі «культурно-політичної бінарності» націогенезу та національних утворень, що стала парадигмальною в націології останнього століття [1]. Вочевидь, за наявної маси інтерпретацій націогенезу, моделей націєтворення та національно-державного розвитку, з одного боку, та соціально-історичних практик реалізації націє- та державотворчих проєктів, з іншого, мабуть, не варто вишукувати єдиного універсального рецепту консолідації, яка, як було зазначено вище, має

складну композицію. І вочевидь, максимальний ефект такої «зв'язуючої» суміші можливо досягнути тільки за умови оптимального узгодження смисло-дієвих констант національного єднання, тобто при інтегративному поєднанні відносно «вісі» ідейних координат постулатів і принципів теорій націй і націоналізму, з одного боку, та уособлених у відповідних процесах успішних практик консолідації: національної, політичної, етнічної, суспільної, демократичної тощо.

У процесі націостановлення нація проходить складний процес згуртування та самовиокремлення з-поміж інонаціонального середовища. Початкова логіка перетворення донаціональної спільноти в класичну форму модерної нації передбачає не тільки акт національного самовизначення, але й відповідний стан сконсолідованості спільноти, яка, власне, прагне свого самоствердження як нації та створення власної держави. Але оскільки національне самовизначення – це не лише акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий вкрай суперечливий історичний процес, мета якого полягає не лише в тому, щоб нація виникла, але й в тому, щоб вона функціонувала як культурна, соціально-економічна та політична цілісність, тому після створення власної держави нація опиняється перед новими – як внутрішніми, так і зовнішніми – викликами самовизначення, що потребують відповідного ресурсу сконсолідованості для їх опанування [12]. Тобто національна консолідація виступає одночасно і передумовою національного самовизначення, і невід'ємною складовою націє- та державотворчих процесів.

Однак, потрібно звернути увагу на доволі специфічну й водночас парадоксальну особливість консолідаційно-інтеграційних практик, що особливо гостро проявилася в умовах сучасних суспільно-трансформаційних процесів. Дуже часто суспільства під час глибоких системних змін страждають, так би мовити, на хвороби перехідного періоду

– атомізацію та поляризацію, аномію та амбівалентність, фрустрацію та апатію тощо. І оскільки системні зміни мають переважно кризовий характер, люди можуть консолідуватися не тільки навколо позитивних явищ, подій, процесів, особистостей та груп, висловлюючи їм підтримку (консолідація зі знаком плюс), але й гуртуватися, протестуючи з приводу соціального (політичного, економічного, культурного тощо) негативу (консолідація зі знаком мінус) [11]. Якщо у суспільстві, що ступило на складний шлях національного будівництва, немає консолідаційно-інтегруючого смисло-дієвого ядра «навколо чогось», його заміщує проти-дійне ядро «проти чогось», що стає чинником негативної консолідації. За браком єдності, згуртованості на всіх рівнях суспільного життя: політичному, регіональному, конфесійному, економічному, соціокультурному тощо, негативне консолідаційне ядро стає визначальним чинником ситуаційного характеру консолідації. Саме тому однією з закономірностей національно-державного розвитку є нескінчена зміна складних, суперечливих і взаємопов'язаних процесів консолідації / інтеграції та деконсолідації / дезінтеграції.

Представлені в науковій літературі підходи до дослідження процесів консолідації оперують різними наборами чинників, що сприяють зміцненню консолідації суспільства або, навпаки, посилюють його деконсолідацію. У найзагальнішому розумінні виокремлюють об'єктивні і суб'єктивні, зовнішні і внутрішні чинники, що впливають на об'єднавчий процес як у цілому, так і на окремі його складові. До *об'єктивних* чинників відносяться історико-політична та соціально-економічна структура конкретного соціуму, нагальні проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо, до *суб'єктивних* – соціокультурна специфіка та ментальні особливості суспільної свідомості, суспільні настрої, ставлення до подій та процесів, що відбуваються в основних сферах суспільної життєдіяльності. Зовнішні і внутрішні чинники пов'язані з

вектором впливу (зовнішнього або внутрішнього) на консолідаційні процеси. До *внутрішніх* чинників консолідації-деконсолідації належать такі чинники, як: релігійні (багатоконфесійність), культурні (мова, традиції, менталітет), соціальні (економічне та майнове розшарування), політичні (багатопартійність та протистояння влади і опозиції), соціально-психологічні (структурування населення за домінуючими типами соціальних переживань – довіри, надії, тривоги, страху тощо). До *зовнішніх* чинників консолідації-деконсолідації належать: вплив зовнішніх суб'єктів – держав та міжнародних організацій, світові глобалізаційні процеси, зовнішні виклики та загрози, тяжіння до високих європейських соціальних стандартів життя, амбівалентність влади щодо вибору пріоритетного зовнішньополітичного вектора [11].

Оскільки консолідаційно-деконсолідаційні процеси мають відповідне концептуальне та інституційне наповнення, виокремлюють *соціокультурні* та *інституційні* чинники [16, с. 22-24]. Конструктивний сенс консолідації визначають насамперед:

- ціннісно-світоглядні орієнтири (самоідентифікація та громадянська самосвідомість, уявлення про соціальну справедливість та її оцінки);
- довіра до інститутів влади та її носіїв, ефективність законодавчої бази;
- ефективність соціально-економічної політики та заходів щодо подолання соціальної нерівності.

До найхарактерніших чинників деструктивної негативної консолідації суспільства належить:

- відсутність довіри до політичних і соціальних інституцій;
- низький рівень задоволеності соціально-економічними умовами життя;
- дискредитація значущості виборів різних органів влади;
- низький рівень загальногромадянської ідентичності;
- проєктивна підтримка масових виступів.

Залежно від характеру прояву виокремлюють, відповідно, *соціальні, політико-правові, економічні, міжнаціональні та міжконфесійні* чинники консолідації-деконсолідації.

Серед причин, що зумовлюють деконсолідаційні процеси в суспільствах, що трансформуються, виділяють наступні [2]:

- невиробленість у суспільстві сталих демократичних традицій;
- низький рівень соціально-економічного розвитку країни;
- несформоване громадянське суспільство;
- етнічне розшарування і міжетнічні суперечності;
- високий рівень корупції та ін.

Також консолідацію / деконсолідацію соціуму в умовах суспільно-трансформаційних змін можна розглядати в кількох вимірах: територіальну (горизонтальна), ціннісна (вертикальна), ситуативна, загальнонаціональна тощо [18].

Названі чинники дають далеко неповний обрис параметрів, що визначають консолідаційно-деконсолідаційні тенденції національно-державного розвитку в умовах глибоких системних змін, які, тим не менш, чітко вказують на їх системні витoki та «приземлену» природу. Однак, оскільки говоримо про націєтворення, тобто про створення політичної (громадянської) нації (У випадку українського націєтворення безпосередньо термін «націєтворення» можливо тлумачити як розвиток народу України як політичної нації) – процес, який, можливо, колись буде завершений, мабуть треба бути свідомими того, що абсолютної загальнонаціональної консолідації не існує. Це радше ідеал, мрія, до якої необхідно рухатися. І з точки зору загальнокультурних норм і ціннісних пріоритетів консолідація має всі ознаки ідеалу, оскільки в теоретичному плані втілює найбільш загальне, універсальне і, як правило, абсолютне моральне уявлення про благо і належне, а в нормативному – передбачає досконалість у відносинах між

людьми або такою організацією суспільства, яка забезпечує цю досконалість [23, с. 160]. Тому враховуючи те, що суспільство не є апіорі гомогенним (і ніколи не буде), все ж таки є сенс говорити про загальнонаціональну консолідацію як про якийсь ідеал, і мабуть саме звідси – з позиції ідеалу – треба розпочинати культивувати її потенційні ресурси, однак рухатись у цьому напрямі суто земними кроками: розплутувати і розв'язувати деконсолідаційні вузли, узгоджувати потреби та інтереси, встановлювати та дотримуватись цивілізованих правил гри, нести відповідальності за їх порушення, вміти не лише говорити, але й вчитися дослухатися один до одного тощо.

В Україні, як і в більшості пострадянських держав, національна консолідація гальмується багатьма чинниками: об'єктивними і суб'єктивними, внутрішньополітичними і зовнішньополітичними. Консолідаційно-деконсолідаційна поліритмія проявляється в різних сферах суспільної життєдіяльності, що пояснюється як тим, що Україна у спадок отримала багато проблем, які ускладнюють досягнення національної консолідації, так і тим, що Україна відтоді як постала як незалежна держава ніколи не знала некризового стану.

Серед чинників соціальної поляризації, що підживлювали потужність руху відцентрованих сил в Україні, можна назвати такі:

- поліетнічна структура населення, що вирізняється багатоманітністю культурних та мовних особливостей;
- регіональна подільність, що склалася в силу географічних та історичних обставин, а також через специфіку економічного, політичного та соціокультурного розвитку її регіонів;
- суперечливість уявлень про власне історичне минуле та історичні постаті, які були чи стали символами його героїзації та міфологізації;

– відмінність ціннісно-сміслових горизонтів та цивілізаційних орієнтирів, що живляться успадкованими від радянського минулого міфологемами та ідеологемами;

– амбівалентність масової свідомості та фрагментація суспільства, внаслідок штучного культивування соціокультурних та регіональних поділів, з одного боку, і маніпулювання культурно-мовними та політико-ідеологічними уподобаннями як засобами масової мобілізації громадян, з іншого;

– антагоністичні розбіжності в уявленнях та розумінні, чим була, є і має бути Україна, що стало перепоною для ствердження єдино прийнятного образу майбутнього розвитку країни.

На цьому тлі в країні також існували доволі потужні чинники негативної консолідації, їх сила тяжіння об'єднувала громадян, зокрема, через:

– бідність та економічне неблагополуччя, які є постійним джерелом тривожності та невпевненості щодо власного майбутнього й формує психологію бідних;

– фантастичну недовіру до влади та її рішень, через що нівелюється легітимність політичних інститутів, особливо вищих органів державної влади;

– успадковану з радянських часів жагучу «нелюбов» до центру з боку регіонів та прагнення у той чи інший спосіб позбутися його впливу;

– сприйняття та оцінку ситуації в країні як такої, що розвивається у неправильному напрямі;

– ситуативне вираження громадянської, переважно протестної, активності на тлі домінуючої громадянської безсуб'єктності та безініціативності тощо.

Регулярне збуджування та розгойдування відцентрово-доцентрових сил в угоду задоволення вузькогрупових політико-економічних інтересів та хронічно кризовий характер націє- та державотворчих процесів в Україні мало значно глибші наслідки, ніж погіршення соціально-економічної та політичній ситуації в країні чи

поширення значної кількості стереотипів суспільної свідомості. На тлі доволі складної й напруженої загальної атмосфери взаємовідносин, розмивання та викривлення ціннісних орієнтирів, символізації смислів та симулякризації практик націєтворчий процес надзвичайно повільно набував необхідного політичного та громадянського змісту. Політизація контраверсійних питань внутрішнього та зовнішнього життя та стихійні прояви громадянської протестної активності аж ніяк не сприяло зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, радше накопиченню в його надрах конфліктогенного потенціалу.

Наразі у національній доповіді «Україна: шлях до консолідації суспільства» (2017 р.) зроблено акцент на п'яти основних, на думку авторського колективу, факторах конфронтації і консолідації в Україні, що у своєму симбіозі глибинно підсилюють конфронтаційну дію один одного: по-перше, ціннісна відмінність як результат походження Заходу і Сходу України з різних цивілізацій (євроатлантичної та євразійської); по-друге, падіння добробуту громадян, бідність; по-третє, нерозвиненість середнього класу та інститутів громадянського суспільства, недостатня єдність громадянського суспільства і держави; по-четверте, конкуренція олігархів та їхніх політичних проектів, що гальмує розвиток суб'єктності країни на міжнародній арені; зрештою, по-п'яте, воєнні дії на сході України [22].

Події 2013-2014 рр. в Україні якраз засвідчили, що поляризація українського суспільства не тільки і не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ у країні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, скільки поглиблювала й створювала нові лінії потенційної конфліктності, що врешті рещт привело в дію приспані до пори до часу сепаратистські сили у східних та південних регіонах держави. Втім, кажуть, ніщо так не згуртовує націю, як зовнішня агресія та загроза незалежності та

територіальній цілісності держави. Окрім національного самовизначення та національної ідеї (мрії) саме війна (як будь-який катаклізм) – є ще одним надзвичайно потужним консолідуючим чинником. Недарма, починаючи десь з середини 2014 року практично всі потужні зарубіжні ЗМІ заговорили про Путіна-об'єднувача (World Affairs: «Путін об'єднав Україну як ніколи раніше» (Хана Тобурн, 14.11.2014); New York Times: «Обурення українців путінською анексією Криму консолідувало українську національну ідентичність» (Майкл Макфол, 6.08.2014); Newsweek: «Результат путінської війни виявився протилежним до сподіваного... Україна не розвалилася. Навпаки, Путін консолідував українську державу, націю, армію й апарат безпеки, підштовхнувши країну в бік ЄС, НАТО та реформ» (Олександр Мотиль, 1.04.2015); Business Ukraine magazine: «Путін зробив більше для української незалежності, ніж будь-яка інша постать. Путінський акт агресії посприяв консолідації почуття національної ідентичності в українців та об'єднав країну, як не зміг би жоден український політик» (Пітер Дікінсон, 24.08.2016); Chatham House: «Путін зробив більше, ніж будь-який інший лідер, російський чи український, для зміцнення української національної ідентичності» (Джеймс Шер, 10.03.2017) – що саме він, окупувавши територію Криму, окремі території Донецької і Луганської областей, став таким собі символом консолідації українців [13]. Навіть діючий Президент П.Порошенко нещодавно під час свого інтерв'ю в ефірі телеканалу CNN подякував Путіну за те, що той зробив Україну більш європейською державою [3]. Це, звичайно, можна сприймати як невдалий жарт, але, як не гірко це говорити, саме війна стала потужним інструментом консолідації нації та зміцнення української національної ідентичності.

Результати соціологічних опитувань, презентовані Центром Розумкова в ході реалізації проекту «Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах:

особливості, перспективи і виклики» (2015-2016 рр.), дали багатий матеріал для осмислення динаміки змін, що відбулись у площині цінностей та ідентичностей. Головним результуючим висновком даного проекту стало твердження, що в Україні відбулося формування основних контурів спільної загальнонаціональної ідентичності громадян, притаманної сучасній українській політичній нації, в основі якої – посилення ціннісного ставлення до своєї країни та самоповаги до себе як до народу, поширення українського національно-культурного компоненту ідентичності, відчуття українцями своєї «унікальності», поступове формування консенсусу навколо європейського цивілізаційного вибору [6]. На основі цих та інших досліджень [21; 25], дослідники відзначають зрушення, насамперед, за такими чинниками, як: зміцнення української національної ідентичності, що проявляється у значно вищому, ніж раніше, окресленні себе «українцями» (як у політичному, так і в етнічному сенсі), «патріотами» (з відповідно задекларованою готовістю захищати свою країну) та прихильниками незалежності (з усіма її символами), а також – у переважанні (вперше за всі попередні роки) загальнонаціональної самоідентифікації над регіональною. Помітною є геополітична переорієнтація значної частини населення – посилення західного вектора в їхній свідомості й ослаблення східного (російсько-радянсько-східнослов'янського), що проявляється зокрема у виборі західної («європейської») моделі розвитку для України та готовості інституціалізувати цей вибір вступом до ЄС та НАТО [14].

Про відчутну («*осязаемую*», *рос.*) модель української національної ідентичності, що виявляє себе не пафосними деклараціями чи заповненням анкет соціальних опитувань, а у найрізноманітніших вчинках багатьох українців, говорить О.Осіп'ян. На його думку, трагічні події 2014 р. продемонстрували, по-перше, що Україна все ж знайшла своє обличчя (незважаючи на збереження ситуації «поміж»),

в даному випадку між ЄС і РФ); по-друге, що підспудно (і несподівано для багатьох) сформувалася досить відчутна модель української ідентичності, яку в більшій чи меншій мірі поділяють більшість громадян і радикально заперечують багато мешканців шахтарського ядра Донбасу (що перебуває наразі під контролем ДНР / ЛНР). Випадок Криму показав, що, мабуть, одними з найбільш свідомих носіїв цієї «несподіваної» ідентичності виявилися кримські татари, які в екстремальних умовах продовжують ідентифікувати себе з Україною, в той час як багато етнічних українців, які вважають себе патріотами, в березні 2014 р відмахнулися від Криму: «хай іде» [26].

Дійсно, без перебільшення можна сказати, що якщо на другому Майдані українська політична нація постала, то війна її об'єднала. Однак варто дослухатися й до аргументів скептиків, котрі нагадують, що окреслені зміни в орієнтація українських громадян насамперед зумовлені втратою окупованих територій з кількома мільйонами переважно прорадянського й проросійського населення, які голосували за Януковича та його партію. Тобто інтерпретуючи динаміку змін, що відбулись в ціннісних орієнтаціях та настановах треба робити поправку на те, що в багатьох випадках (хоча далеко не скрізь) 8-10-відсоткові зміни в соціологічних даних можуть бути зумовлені не стільки змінами настанов, скільки втратою 8-10 відсотків переважно проросійського, антизахідного, а деколи й виразно антиукраїнського населення на окупованих територіях [15]. Понад те, окреслені процеси мають й зворотній бік: разом з консолідацією більшості українського народу, українського суспільства, війна водночас радикалізувала його супротивників – меншу частину, яка не є носієм «українськості»: українських цінностей, української мови, взагалі існування Української держави. Понад те, чим довше тривають воєнні дії на сході України, тим більше цей фактор стає каталізатором конфронтації на всіх її рівнях.

Революція гідності та українсько-російська війна справді посприяли зміцненню громадянської української ідентичності та консолідації політичної української нації, однак цей процес не можна вважати стійким, таким, що не має зворотного шляху. Зміни в країні відбуваються не так швидко і радикально, як хотілося б, і всі ті показники, які наразі засвідчують «проєвропейську» та «панукраїнську» орієнтацію, можуть повернутись поступово до довоєнного рівня. Схожі процеси вже спостерігалися у постпомаранчевий період новітньої української історії. Гортаючи результати тогочасних соціологічних опитувань (Центр Разумкова, Фонд Демократичні ініціативи, опитування громадської думки ІСПП НАПН України), що зафіксували відлуння, так би мовити, аномальних сплесків громадянської активності мас під час революційних подій першого майдану, спадає думка, що більшість українських громадян вже мало певне розуміння своїх інтересів та прав, і навіть сформувало почуття ефективності своїх дій в політиці. Однак у постреволуційні часи спостерігаємо подальше зниження показників участі громадян у політичному процесі, що наводить на думку, що у масовій свідомості недостатньо сформовані вміння і навички повсякденної суспільно-політичної колективної діяльності [20].

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що ситуативна консолідація громадян переважно була унаслідком їх прагнень позбутися причин невдоволення та подолати перепони на шляху власної життєдіяльності. Однак вона так і не стала сходинкою для подальшого громадянського усвідомлення ідеалу власного майбутнього та єднання навколо ідеї-дії самоствердження українського народу як нації, як суб'єкта власного творення. Іншими словами, негативна консолідація («проти чогось»), що виникла виключно як наслідок «затребуваної безвиході», так і не спромоглася перерости в позитивну консолідацію («за щось») через спільні

цінності, смисли та символи, що не тільки свідчило б про становлення загальногромадянських орієнтацій, але й мало б надзвичайно потужний ефект для формування української політичної (громадянської) нації. Саме тому важливо пам'ятати, що процеси самоідентифікації не є лінійними, сталими, заданими раз і на завжди. І стверджувати, що сьогоднішній підйом патріотизму і національної згуртованості є остаточним, мабуть, передчасно, оскільки можливий зворотний процес повернення до локальної, регіональної самоідентифікації.

Націє- та державотворення – обоюдосторонній процес. Тому, не заперечуючи важливість самоорганізації консолідаційного руху, можна погодитися з тезою, що основною консолідуючою силою покликане бути держава, тобто успішним він може бути тільки керованим тими інститутами та інституціями, на які покладено функцію управління державою. Особливе місце у цих процесах належить правлячій еліті, оскільки лише у владному середовищі може остаточно сформуватися програма об'єднання суспільства і та стратегія, заради якої громадяни будуть готові поставити суспільний інтерес вище за особистий [22, с.4.]. Іншими словами, розв'язання завдань національної консолідації та мінімізації конфліктно-конфронтаційних проявів в українському суспільстві не тільки передбачає досягнення суспільної згоди з приводу найбільш важливих цілей розвитку суспільства і держави, загальнозначущих цінностей та ідеалів – найважливіших передумов успішної розбудови національного проекту та національного примирення, але й нерозривно пов'язана з процесами інституційних змін, що визначають спроможність проведення динамічних внутрішніх реформ, здатність (або нездатність) змінити фундаментальні принципи взаємодії у системі «людина – суспільство – держава».

Однак, порушуючи тему загальнонаціональної консолідації та мінімізації конфліктно-конфронтаційних

проявів в українському суспільстві в умовах зовнішніх та внутрішніх викликів не варто забувати про те, що ситуація в Україні вже довгий час вирізняється не тільки сумними параметрами соціальної поляризації, але й сталим поглибленням кризових проявів. Країна по черзі і водночас переживала економічну, політичну, соціальну, демографічну, екологічну, духовну, моральну, ціннісну кризи, і за [4], і за більш ніж двадцятипятирічну історія розвитку незалежної України, наша держава не змогла подолати кризові явища в економічному і суспільно-політичному облаштуванні країни, вийти на сталу траєкторію сучасного цивілізаційного розвитку [22, с.4]. Весь цей час українське суспільство перебувало у стані транзиту без чітко позначеного кінцевого пункту: кожна з численних політичних еліт агітувала за свої цінності, закликаючи маси йти в напрямі нею позначеного орієнтиру, проте з цих напрямів аж ніяк не складався загальний для всього суспільства азимут руху [7, с. 10].

Результуючою хронічно кризового характеру національно-державного розвитку України була й описана на початку ситуація, що склалася в силу обставин, які мали як об'єктивний, зумовлений конкретними соціально-історичними факторами, так і суб'єктивний, пов'язаний з соціокультурними та психосоціальними особливостями, характер. У різних ситуаціях їх сполука (об'єктивних і суб'єктивних чинників) спроможна набувати відмінні, часом доволі суперечливі форми. В одних ситуаціях, наприклад, об'єктивні чинники працюють на формування політичної нації, а суб'єктивні – на її руйнування, в других – навпаки, в третіх ці чинники можуть стикатися й відштовхуватись один від одного, споруджуючи майже непереборні перепони на шляху національного єднання, а в четвертих – взагалі нівелювати один одного.

З огляду на сказане, на думку автора, є резон структурувати названі консолідаційно-деконсолідаційні

чинники відносно кількох залежних систем координат, а саме через:

- темпоральні координати, що уособлюють кризові цикли національно-державного розвитку України;
- системні координати, уособлені кризою основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної;
- структурні координати, полюси якої складають криза інституцій (деформація та розпад); криза інтересів (зіткнення та боротьба); криза цінностей (конфлікт та нівелювання), криза ідентичностей (поляризація та розмивання);
- психо-соціокультурні координати, що дозволяє розглядати проблему за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення.

У окреслених координатах консолідаційно-конфронтаційні параметри національно-державного розвитку України відтворюють складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну конструкцію соціетальної кризи в Україні, де кожне явище можна розглядати і як причину і як наслідок деконсолідаційних та конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку. За своїми параметрами – системою позитивних (консолідаційних) і негативних (деконсолідаційних) значень, просторово-часових і системно-структурних елементів – ця аналітична конструкція наближена до своїх аналогів у точних науках (наприклад у картографії), тобто забезпечує фрейми прив'язки цих даних до відповідної системи координат, дозволяє узгоджувати їх з іншими даними, здійснювати з максимально-високою точністю їх проекцію, а також широкопрофільну діагностику та експертизу у реальному часі та конкретному місці. Відповідно відносно означеної системи координат є сенс розробляти дорожню карту для національного єднання і консолідації українського

суспільства в цілому та мінімізації конфронтаційних проявів зокрема.

Висновки і перспективи подальших досліджень.

Глибока соціетальна криза в Україні є надзвичайно складним явищем. Вона акумулювала у собі цілий комплекс консолідаційно-деконсолідаційних тенденцій, утворених внаслідок «сплаву» об'єктивних, зумовлених конкретними соціально-історичними обставинами, і суб'єктивних, пов'язаних з соціокультурними та психосоціальними особливостями, чинників, з одного боку, і різних за своїм походженням – ситуаційних і середовищних – чинників, з іншого. У різних за масштабом ситуаціях їх специфічний «сплав» власне і став тим дестабілізуючим детонатором, який зруйнував мирний поступ українського націєтворення.

Процес національної консолідації в Україні, будучи переважно ситуативним і спорадичним, за роки незалежності не набув системного та цілісного характеру. Епізодичні, ситуативні, зорієнтовані на певну конкретну проблему сплески політичної та суспільно-громадської активності українців можна трактувати радше як вияв «зсунутого залучення» (shifting involvements) (У західній політичній думці через феномен «зсунутого залучення» пояснюють сучасні тенденції трансформації суспільної та громадської активності, коли саме проблема, кризова ситуація або важлива громадська ініціатива виступають каталізаторами розгортання кампанії, громадянського руху або інших форм мобілізації громадянського суспільства на загальнонаціональному чи місцевому рівнях [17]). Дивна байдужість громадян до активних колективних дій у будь-якій сфері суспільної життєдіяльності, а може й неусвідомлення того, що справа розбудови стратегії власного життєтворення, будучи оформленою в організовані форми дій індивідів на основі спільних інтересів, є невід'ємною частиною повноцінного розвитку національного життя, стало суттєвою перепорою на шляху національної консолідації українських громадян.

Радикалізація суспільних настроїв, будучи ситуативним виявом «турбулентної сучасності» (Йдеться про те, що сьогодні людина стає заручником ситуативної контекстуальної сучасності, з одного боку, та становлення Самості як результату процесу індивідуації (за К.-Г. Юнгом), з іншого. Проявом цього є спостережуване соціологами останнім часом піднесення патріотичних настроїв, що, на думку експертів, консолідує українських громадян та свідчить про становлення в Україні української політичної нації), поки що не стільки зменшує притаманну українцям під час трансформації амбівалентність та невизначеність їх поведінки, скільки сигналізує про формування нових установок, які можуть і мають стати основою для зміцнення нової самосвідомості українського народу, його консолідації, мобілізації та самоорганізації. Вкрай важливо не розпорошити паростки нових українських надбань, що лежать в основі нової політичної культури. Адже саме на цьому ґрунті тільки й можливо забезпечити незворотність національно-державного поступу України.

Перспективу подальших досліджень складатиме розробка та змістова конкретизація багатофакторної складно-структурованої моделі, яка розкриває діалектику консолідаційності та конфронтаційності в українському націєтворенні та відтворює складну, різновекторну та динамічну архітектоніку соціетальної кризи в Україні у відповідних залежних системах координат.

Література

1. Вілков В.Ю. Культурно-політична бінарність сенсів-значень поняття "нація": тенденції формування / В.Ю.Вілков // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2011. – № 104. – С. 39-43.
2. Городяненко В. Г. Консолидація українського общества: проблемы, тенденции, задачи / В.Г.Городяненко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.db.niss.gov.ua/region/konsolid.htm.
3. Дякую, містере Путін, що зробили мою країну більш європейською. Інтерв'ю президента України CNN // Главком. – 1.10.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://glavcom.ua/interviews/dyakyuy-mistere-putin-shcho-zrobili-moyu-krajinu-bilsh-jevropeyskoju-intervyu-prezidenta-ukrajini-telekanalu-cnn-532401.html>.
4. Капсамун І. Про нереалізований проєкт – Україна / І.Капсамун // День. – 2009. – № 162 (12 вересня) [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/pro-nerealizovaniy-proekt-ukrayina>.
5. Картунов О.В. Вступ до етнополітології / О. В. Картунов; Ін-т економіки, упр. та госп. права. – К., 1999. – 300 с.
6. Консолидація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016р. – К.: Центр Разумкова, 2016. – 100 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>.
7. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів / Упорядник М.О.Шульга. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. – 104 с.
8. Лапкин В.В. Проблемы национального строительства в полиэтнических постсоветских обществах: украинский казус в сравнительной перспективе / В.В. Лапкин // Полис. – 2016. – № 4. – С. 54-64.

9. Летняков Д.Э. Возможности и перспективы национальной консолидации в современной России: критика унитаристских подходов / Д.Э.Летняков // Полилог. – 2018. – № 2 Том 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polylog.jes.su/s258770110000042-8-1>.
10. Луцишин Г. Національна консолідація як основа формування та розвитку української політичної нації / Г. Луцишин // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М.Т.Степика, В.М.Яблонського. – К.: НІСД, 2012. – С.150-156.
11. Овчаров А.О. Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації / А.О.Овчаров // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2014. – Вип. 34. – С. 247-257.
12. Рафальський І.О. Феномен українського національного самовизначення / І.О.Рафальський. – К.: ПШЕНД ім. І.ф.Кураса НАН України, 2014. – 240 с.
13. Рябчук М. Випробування війною / М.Рябчук // Збруч. 12.08.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/40173>.
14. Рябчук М. Цінності та ідентичності / М.Рябчук // Збруч. 23.10.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/83879>.
15. Рябчук М., Грицак Я. Суспільство після Євромайдану / М.Рябчук, Я.Грицак // Збруч. 11.04.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/64655>.
16. Социально-структурные факторы консолидации российского общества: монография / отв. ред. И.И.Елисеева, Г.В.Еремичева. – СПб.: Нестор-История, 2012. – 204 с.
17. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / В.Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – №2. – С. 24 – 41.

18. Степико М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи / М.Степико // Вісник НАНУ. – 1999. – № 6. – С. 16–26.
19. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М.Т.Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
20. Суший О.В. Громадсько-політична участь населення України: як подолати виклик безсуб'єктності? / О.В.Суший // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – 2016. – Вип. 37(40). – С. 39-62.
21. Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір / Наук. ред. О. Гарань. – К.: Стилос, 2017. – 235 с.
22. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С.І.Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е.М.Лібанова, О.М.Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К. : НАН України, 2017. – 336 с.
23. Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р. Г. Апресяна, А. А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001. – С. 160
24. Юлия Мостовая «В гостях у Дмитрия Гордона». – 13.10.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8TckUbG1qP4&list=PLrfTcf-vdDrAotMpqUiFqUQZJxYSWlrx>.
25. Haran O., Zolkina M. The Demise of Ukraine's "Eurasian Vector" and the rise of pro-NATO sentiment / O.Haran, M.Zolkina // PONARS Eurasia Policy Memo. – 2017. – №458 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ponarseurasia.org/ru/node/8920>.
26. Osipian A. Ukraine Managed to Acquire a Face of Its Own / A. Osipian // Ab Imperio. – 2014. – №3. – p. 177-182.

Reference

1. Vilkov V.Yu. (2011) Kul'turno-polityčna binarnist' sensiv-značen' ponjattja "nacija": tendenciji formuvannja [Cultural and political binaryty of the meanings of the concept "nation": tendencies of formation]. *Visnyk Kyjivs'koho nacional'noho universytetu imeni Tarasa Ševčenko. Filosofija. Politolohija*. [Bulletin of the Taras Shevchenko Kiev National University. Philosophy. Political science]. 104, 39-43. (ukr).
2. Horodjanenko V. H. Konsolydacyja ukrajnskoho občestva: problemy, tendencyy, zadačy [Consolidation of the Ukrainian society: problems, trends, tasks]. <http://www.db.niss.gov.ua/docs/region/komsolid.htm> [downloaded 25 November]. (ru).
3. Djakuju, mistere Putin, ščo zrobyly moju krajinu bil'sh jevropejs'koju. Intervju prezidenta Ukrajiny CNN [Thank you Mr. Putin for making my country much more European. Interview of the President of Ukraine CNN]. *Hlavkom* [Commander]. 1.10.2018. <https://glavcom.ua/interviews/dyakuyu-mistere-putin-shcho-zrobili-moyu-krajynu-bilsh-jevropeyskoyu-intervyu-prezidenta-ukrajini-telekanalu-cnn-532401.html>. [downloaded 25 November]. (ukr)
4. Kapsamun I. (2009) Pro nerealizovanyj proekt – Ukrajina [About the unrealized project – Ukraine]. *Den'* [The Day]. 162 (12th September). <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/pro-nerealizovaniy-proekt-ukrajina>. [downloaded 25 November]. (ukr)
5. Kartunov O.V. (1999) Vstup do etnopolitolohiji [Ethnopolitology]. Kyiv, In-t ekonomiky, upr. ta hosp. prava, 300 p. (ukr)
6. Konsolidacija ukrajins'koho suspil'stva: šljaxy, vyklyky, perspektyvy. Informacijno-analityčni materialy do Faxovoji dyskusiji 16 hrudnja 2016 r. [Consolidation of Ukrainian society: Ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials to the professional discussion, December 16, 2016]. Kyiv, Centr Razumkova, 100 p.

<http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf> [downloaded 25 November]. (ukr)

7. Kryza v Ukrajinі: zony uražennja. Pohljad sociolohiv [The crisis in Ukraine: the zones of defeat. The view of sociologists] (2010). Ed by. M.O.Šul'ha. Kyiv, TOV «Drukarnja «Biznespolihraf», 104 p. (ukr)

8. Lapkyn V.V. (2016) Problemy nacyonal'noho stroytel'stva v polyetnyčeskyx postsovetskyx obščestvax: ukrajnys'kyj kazus v sravnytel'noj perspektyve [Problems of Nation Building in Multi-ethnic Post-Soviet Societies: Ukrainian Case in Comparative Perspective]. *Polys* [Polis. Political Studies]. 4, P. 54-64. (ru)

9. Letnjakov D.E. (2018). Vozmožnosti y perspektyvy nacyonal'noj konsolydacyy v sovremennoj Rossyy: krytyka unytarystskyx podxodov [Opportunities and prospects of the national consolidation in modern Russia: a critiques of the unitarian approaches]. *Polyloh* [Polylog]. 2 (2). <http://polylog.jes.su/s258770110000042-8-1> [downloaded 25 November]. (ru)

10. Lucyšin H. (2012). Nacional'na konsolidacija jak osnova formuvannja ta rozvytku ukrajins'koji polityčnoji naciji [National consolidation as the basis for the formation and development of the Ukrainian political nation]. *Ukrajins'ka polityčna nacija: problemy stanovlennja* [Ukrainian political nation: the problems of becoming]. Ed. by M.M.Rozumnyi, M.T.Stepyka, V.M.Jablons'kyi. – Kyiv, NISD, p.150-156. (ukr)

11. Ovčarov A.O. (2014). Social'no-psycholohični čynnyky suspil'noji konsolidaciji [Socio-psychological factors of social consolidation]. *Naukovi studiji iz social'noji ta polityčnoji psycholohiji* [Scientific studies of the social and political psychology]. Vyp. 34, p. 247-257. (ukr)

12. Rafal's'kyj I.O. (2014). Fenomen ukrajins'koho nacional'noho samovyznačennja [The phenomenon of Ukrainian national self-determination]. Kyiv, IPIEND im. I.f.Kurasa NAN Ukrajinu, 240 p. (ukr)

13. Rjabčuk M. Vyprobuvannja vijnoju [The test of war]. *Zbruč* [Zbruch].12.08.2015. <https://zbruc.eu/node/40173> [downloaded 25 November]. (ukr)
14. Rjabčuk M. Cinnosti ta identyčnosti [Values and Identities]. *Zbruč* [Zbruch]. 23.10.2018. <https://zbruc.eu/node/83879>. [downloaded 25 November]. (ukr)
15. Rjabčuk M., Hrycak Ja. Suspil'stvo pislja Jevromajdanu [Society after euromaidan]. *Zbruč* [Zbruch]. 11.04.2017. <https://zbruc.eu/node/64655> [downloaded 25 November]. (ukr)
16. Socyal'no-strukturnye faktory konsolydacyy rossyjskoho obščestva (2012) [Social and structural factors of consolidation of the Russian society]. Ed. by Y.Y.Elyseeva, H.V.Eremyčeva. SPb., Nestor-Ystoryja, 204 p. (ru)
17. Stepanenko V. (2004) Socyal'nyj kapytal v socyolohyčeskoj perspektyve: teoretyko-metodolohyčeskye aspekty yssledovanyja [Social capital in a sociological perspective: theoretical and methodological aspects of research]. *Socyolohyja: teoryja, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing]. 2, p. 24-41. (ru)
18. Stepyko M. (1999). Konsolidacija ukrajins'koji naciji: problemy ta perspektyvy [Consolidation of the Ukrainian nation: problems and prospects]. *Visnyk NANU* [Bulletin of NASU]. 6, p. 16-26. (ukr)
19. Stepyko M.T. (2011). Ukrajins'ka identyčnist': fenomen i zasady formuvannja [Ukrainian identity: the phenomenon and principles of formation]. Kyiv, NISD, 336 p. (ukr)
20. Sushyi O.V. (2016). Hromads'ko-polityčna učasť naselennja Ukrajinu: jak podolaty vyklyk bezsubjektnosti? [Social and political participation of Ukrainian citizens: how to overcome the challenge of subjectless?]. *Naukovi studiji iz social'noji ta polityčnoji psyxolohiji* [Scientific studies of the social and political psychology]. Vyp. 37(40), p. 39-62. (ukr)
21. Transformaciji suspil'nyx nastrojiv v umovax protydiji ahresiji Rosiji na Donbasi: rehional'nyj vymir (2017) [Constructing a Political Nation: Changes in the Attitudes of

Ukrainians during the War in the Donbas]. Ed. by O. Haran'. Kyiv, Stylos, 235 p. (ukr)

22. Ukrajina: šljax do konsolidaciji suspil'stva: nacional'na dopovid' (2017) [Ukraine: The Way to Consolidate a Society: A National Report]. Ed. by: S.I.Pyrožkov, Ju.P.Bohuc'kyj, E.M.Libanova, O.M.Majboroda ta in. Kyiv, NAN Ukrainy, 336 p. (ukr)

23. Etyka: Encyklopedyčeskyj slovar' (2001) [Ethics: An Encyclopedic Dictionary]. Ed. by R.H.Apresjana, A.A.Husejnova. M., Hardaryky, p. 160. (ru)

24. Julyja Mostovaja v hostjax u Dmytryja Hordona [Yulia Mostovaya in the "Visit Dmitry Gordon" program]. 13.10.2018. <https://www.youtube.com/watch?v=8TCkUbGIqP4&list=PLrfTcf-vdDrAotMpqUiFqUQZJxYSWlrx>. [downloaded 25 November]. (ukr)

25. Haran O., Zolkina M. (2017). The Demise of Ukraine's "Eurasian Vector" and the rise of pro-NATO sentiment. *PONARS Eurasia Policy Memo*. 458. <http://www.ponarseurasia.org/ru/node/8920>. [downloaded 25 November]. (en)

26. Osipian A. (2014). Ukraine Managed to Acquire a Face of Its Own. *Ab Imperio*. 3, p. 177-182. (en)